

*ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ
[G], [K], [X]*

*ПІД ВПЛИВОМ ГОЛОСНИХ
ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ.*

*ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ
ПРОТОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.
ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ*

ПЛАН

- 1. Три палаталізації майже для всіх, четверта – для обраних:
 - - перша палаталізація – про шиплячі;
 - - друга палаталізація – про свистячі;
 - - третя палаталізація – про свистячі, але по-іншому;
 - - четверта палаталізація – дуже рідко і не скрізь.
- 2. Закон відкритого складу (ЗВС): тенденція до скорочення мови набирає обертів.

Література

- Брус М.П. Історична грамати́ка української мови. Ч.1. Івано-Франківськ: ПП Голіней О. М., 2016. 184 с.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична грамати́ка української мови. Київ, 1980. 319 с.
- Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. Київ, 1996. 288 с.
- Історія української мови : Фонетика / В.В. Німчук, М.А. Жовтобрюх, В.М. Русанівський. Київ, 1979. 368 с.
- Наєнко Г. М., Суховій О. О. Історія української мови: практикум з фонетики й фонології : навч. посібник. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2017. 336 с.
- Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові : північноукраїнські говори. Мовознавство. 1992. №1. С. 3–10.
- Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 323 с.
- Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. Харків, 2002. 1054 с.

ПЕРША ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

Палаталізація [g], [k], [x] перед голосними переднього ряду

- Перед голос. переднього ряду [ī], [ī̃], [ē], [ě], [ēi], [ěi], [ēu], [ěu].
- Спочатку палаталізація, а потім змінилися на шиплячі:
- **[g] → [ž']**: **[g] → [g'] → [ž']**
- *жити* (← **giti*), пор. лит. *gýti* 'видужувати'), *жить*, *живой*, чес. *živu*, *žiti*, білор. *жыць*, *живы*, болг. *живея*, с-хорв. *живети*, *жив*
- *жона*, рос. *жена*, болг. *жена*
- *жовтий*, болг. *жълт*, блр. *жоуты*,
- *біг* – *біжиш*, *тяга* – *тяжко*

- [k] → [č']: [k] → [k'] → [č']
- чотири (лит. *keturi*), блр. чатыры; болг. четири;
- чистий, чысты, болг. чист, чес. *čisty*, рос. чистый
- кінець – початок, рука – ручка
- [x] → [š']: [x] → [x'] → [š']
- сушити, душиця 'травя'

*soux'itī > suš'iti – соушити

ДРУГА ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

На праслов'янському ґрунті, перед [ě] та [i],
які походили з дифтонгів [ai], [oi]

- [g] → [z']: [g] → [dz'] → [z']
- Напр., ст-укр. нозѣ, друзи, человецѣ, снѣсѣ, грѣси;
*goil- → dzel- ст-сл. зѣль 'сильний', пор. лит. gailus
'швидкий, різкий'
- [k] → [c']
- *koīna → сѣна, ст-укр. цѣна, пор. лит. kaina;
- [x] → [s']
- *xoid → *sědъ, д.р.укр. сѣдъ.

ТРЕТЯ ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

- Після голосних переднього ряду [i], [ь], [e] та [r] перед іншими голосними
- [g] → [z']
- *kъnędzь (← *kъnędgъ);
- [k] → [c']
- *lice (← *liko), *věньс (← *věньkъ), *овьса (← *ovika), *palica (← *palika)
- [x] → [s']
- *vьse (← *vьxe)
- Однак **непослідовно**: ст-укр. *зеркало, зерцало, проникати, проницати, троица, тройка*.

- Перед наступним приголосним задньоязикові [g], [k], [x] після [i], [ь], [e], [r] зберігалися без змін: **тъgla*, **kliknoti*, **vixrʲ* → ст-сл. мѣгла, кликнѣти, вихрь.

• Четверта палаталізація

- Виокремлюють не всі (стаття Макса Флаєра, 1992 р.).
- [g], [k], [x] у певній позиції, найчастіше перед [y] > [g'], [k'], [x'].
- [y] у вимові наближався до [i], а найчастіше зливався з ним, отже:
- [gy], [ky], [xy] > [g'i], [k'i], [x'i].
- У польс., кашуб., в.- та н.луж., окремі говори словацької мови, рос., білор. та північні говори української мови:
рук'і, буряк'і

СПОЛУЧЕННЯ [GV], [KV], [XV]

- **Перед** колишніми [ě], [i] (< [ai], [oi]).

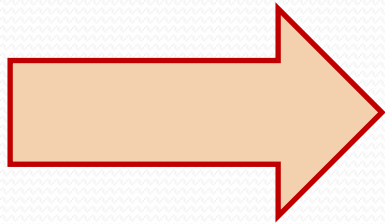
У східно- та південнослов'янських мовах

- [gv] → [zv]
- укр. *звізда*, рос. *звезда*, *звездар* (застар.), болг. *звезда*, с-хорв. *звезда*
- [kv] → [cv]
- укр. *цвіт*, рос. *цвет*, білор. *цвят*, *цвят*, *цвиля* 'скаржитися', *цвилети* 'скиглити'
- [xv] → [sv]
- *влъхвъ* - *влъсви* (Н.в.мн.)
-

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ

- а) зміни довгих і коротких [ā], [ǣ], [ō], [ǫ]

- [ǣ]

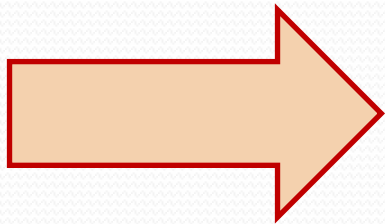

[ǫ] → [o]

- [ō]

- д.р.укр. око, домъ, овъца, лат. *ōclūs, dōmus, ōvis*;
д.р.укр. отъць, море, соль, лат. *atta, māre*,
д-ірл. *salan*, гот. *salt*.

- [ā]

[ā] → [a]

- [ō]

- д.р.укр. мати, братъ, стати, лат. *māter, frāter, stāre*;
д.р.укр. дъва, дами, лат. *duō, dōnum*

- б) голосні [ě], [ē]

-

- [ě] → [e] → [ě] (ǣ) - після твердих приголосних

- [ē] → [ä] → [ě]

- [ē] → [ä?] → [ā] - після м'яких [z'], [c'], [s'] та [j]

- Приклади: д.р.укр. мєдъ, чеське *med*, гр. *μεδυ* ‘вино’; д.р.укр. небо, лат. *něbŭla* “туман”; д.р.укр. вѣтръ, лит. *vėtra*; чась (з **kēs* → *č'as*); д.р.укр. жаръ (з *gēr* → **ž'ār*).

- в) голосні [ĭ], [ī], [ŭ], [ū]

-

- [ĭ] → [ь] - д.р.укр. *въдова*, лат. *vidua*.

-

- [ī] → [i] - д.р.укр. *грива*, лат. *grīvis* 'висока трава'.

-

- [ŭ] → [ъ] - д.р.укр. *бъдръ*, лит. *budrŭs*

-

- [ū] → [у] (ы) - д.р.укр. *дымъ*, лит. *dumai*.

- г) зміна непередніх голосних у передні після палатальних приголосних

-

- [ǫ] → [ě] → [e]
 - [ǔ] → [ǐ] → [ь]
 - [ũ] → [ī] → [i]
- } після палатальних [j], [ž'], [č'], [š'], [r'], [l'], [n'].

-

- Приклади: *zěmjǫ → *zěml'e, *mǫrjǫ → *morje, *ǫtĭkjǫ → *otič'o → *otьč'e, *š'uti → *š'iti.

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

- **Принцип висхідної звучності**: звук меншого ступеня звучності стояв ближче до початку складу.
- Голосні – в кінці складу, творили його межу
⇒ всі склади стали **відкритими**.
- Тенденція до висхідної звучності – можливо, тоді, коли мінялися сонанти **г, л, м, н**.
- Пізніше закон відкритого складу **(ЗВС)** став універсальним фонетичним законом.

- **Закон складового сингармонізму:**
- звуки у складі сполучалися за принципом їх однорідності з погляду передньої / непередньої артикуляції.
- Наприклад:
- палат. пригол. + гол.передн.артикуляції
**že-na, *šī-ro-kъ, *čъ-to, lě-to*
- або непалат. пригол. + гол.непередн. артикуляції
(**po-le*)

1. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ НА МЕЖІ СКЛАДУ

- **Переміщення приголосного в наступний склад**
- У праслов. мові, поряд із відкритими, були й закриті склади – і в середині, і в кінці слова:
- **tisk-non-ti*
- **ob-vlas-ti*
- **živ-ti*
- **sup-nos*
- ЗВС у середині слова “закривальний” приголосний переходив до наступного складу змінював межі складу.
- **o-bvla-sti*, **ži-vti*, **sъ-pnъ*, **te-plъ*, **ko-stъ*, **тъ-zda*

- На слов'янському ґрунті “страждали” від цього й морфеми.
- Утворилися нові групи приголосних.
-
- Одні -st-, -zd-, -pl- зберігалися:
- *ko-**st**ь, ***st**o-jati, *te-**pl**ь, ***pl**o-dь
- - Інші продовжували реалізовувати чотири “сценарії”...

• *а) перехід до наступного складу й занепад*

- Якщо приголосний закривав склад, він переміщався до наступного, у новій групі приголосних відбувалося спрощення артикуляції, унаслідок чого один із приголосних (частіше проривний) занепадав:
- **kūdnonti* → **kunonti* → ст.-сл. **КЫНЖТИ**,
укр. *кинути*, але *кидати*;
- **dŷbnos* → **dъno* → **дно**.
- **obdariti* → **odariti* → ст.-укр. *одарити*.

• б) поява додаткових голосних:

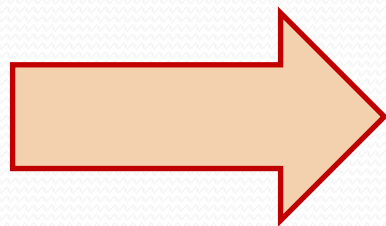
-
- *obxoditi → *obъxoditi, *otkriti → *otъkriti.
-

• в) розвиток вставних приголосних:

-
- У складних з точки зору вимови приголосних [sr], [zr] розвинувся вставний приголосний [t].
- Приклади: *ses-ra → *se-sra → *se-stra (пор. лит. sesērs).
- *srouja → *struja (пор. лит. strovė 'потік').
- *nōzr- → *nozdr- → ст-укр. ноздри.

• г) асимілятивно-дисимілятивні процеси

• [tt']

[st']

• [dt']

•

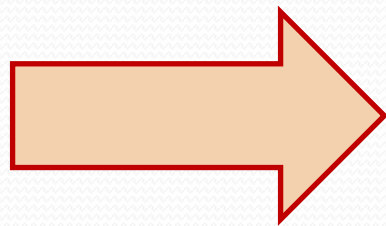
• **plet-ti > *ple-tti > *ple-sti*, але пор. рос. *идти* та блр. *ісці*

• *плету – плести, оповідати – повість, веду – вести,*

• *бреду – брести, мету – мести, кладу – класти,*

• *відати – вість*

- [gt']

[kt']

- [kt']

- Тобто: *pekti → *pe-kti *mog-ti → *mo-kti

- Далі: [kt'] → [k't'] → [t't'] (= [t':]) → [č'].

- напр. *ночь* (← *noktis), *печь* (← *pektis); укр. *ніч*, *ніч*, *дочка*, пор. лит. *naktis*, лат. *noktis*.

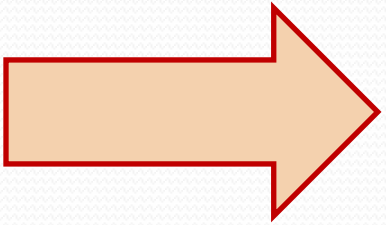
- Рефлекс [gt'], [kt'] збігся з рефлексом [tj], тобто [č'],

- Сполучення [kt], [ht] в інфінітиві сучасної укр. мови (*сікти*, *пекти*, *берегти*) – **нефонетично**, за аналогією до інших форм.

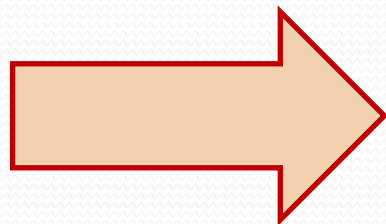
• д) втрата приголосного на кінці складу

-
- У прасл. мові на кінці складу найчастіше вживався пригол. [s], рідше [t], [d], [r], [n].
- У зв'язку з дією закону відкритого складу такий приголосний занепадав:
- **dōmŭs* → **domъ*, **slōvōs* → **slovo*, **sŭnŭs* → **synъ*, **nōvōs* → *nōvŭs* → *novъ*, **tad* → *to*, **kōstĭn* → **kostъm* → *kostъ*.
- Пор. ст-укр. *домъ*, *сынъ*, *слово*, *новъ*, *вълка*, *то*, але лат. *dōmŭs*, лит. *sŭnŭs*, лат. *nōvus*, **mater-* > *мати* тощо.
- Цікаво зі словами *мед* та *медуниця*: було **medŭn* > **medъn* > **medъ*, але **medunīca*.

• є) поява носових голосних [ɛ], [ɔ]

- Якщо [n] або [m] стояли перед іншими приголосними і закривали склад, то в умовах дії закону відкритого складу вони перетворилися на призвук попереднього голосного:
- **mensos* → [meⁿso] → *mɛso – ст.-сл. *масо*,
- **ronka* → [roⁿka] → *rɔka – ст.-сл. *ржка*
- [ɛn]
- [en] → [ɛ]
- [ɛm]
- ст.-сл. *часть*, лит. *kimštas*, ст.-сл. *пять*, лит. *penki*

- [ǫn]

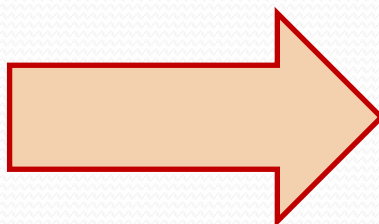
[ǫn] → [ɔ]

- [ǫm]

- *pǫto → ст.-сл. пѣто, лит. pántis, *zvонкъ > звук, дзвонити, дзвеніти,

-

- [ōn], [ǫm]

[ɔ]

- [ǣn], [ǣm]

-

- *gǫba → ст.-сл. гѣба, лит. gumbas

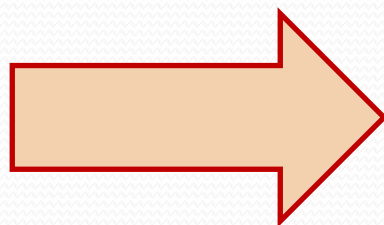
- *gǫs → ст.-сл. гѣсь, нім. Gans

- Ще одне походження носових – із [ьп], [ьт], [ъп], [ът].

-

- [ĭm] → [ьт]

-

[ɐ]

- [ĭn] → [ьп]

-

- *žĭmti → *žьmti → žęti, ст.-сл. жати – жьмж

- *vъzьmti → vĭзьму – взяти;

- *žĭnti → *žьnti → žęti, ст.-сл. жати → жьнж

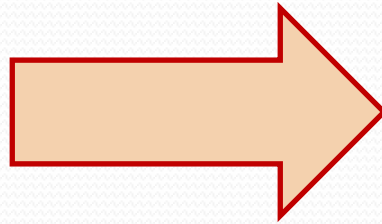
- *mьnti → *męti → мати, тьпѣ

- [ɨn] → [ъn]

-

- [ɨm] → [ъm]

-

[ɤ]

- Звідси чергування: *dъmti → *dɔti → думи -
дму, починати - початок - почну.

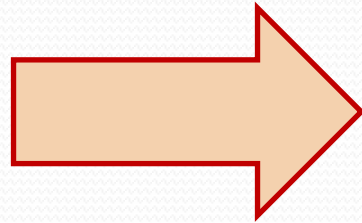
- У ранніх запозичених теж: гот. *handags* –
*xɔdogъ + -ьnīкъ → хѣдожникъ, *varędъ →
д.р.укр. варѣгъ (пор.прагерм. *Varinger*), *ungari*:
жгръ → Угорщина.

• г) монофтонгізація дифтогонів

- [oi]

-

- [ai]

[ě] (ѣ)

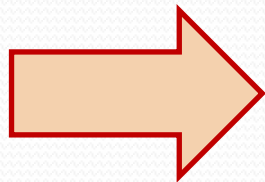
- д.р.укр. смѣхъ, снѣгъ, цѣна, цвѣтъ, мѣхъ, бѣсъ, вѣра, вѣнокъ

-

- У закінченнях рефлексів **неоднакові**

- [oi]

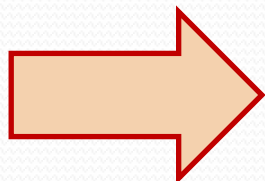
-

[ě] (ѣ) при висхідній інтонації

- [ai]

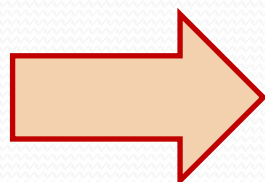
- [oi]

- [i]

–при спадній інтонації.

- [ai]

- [i]

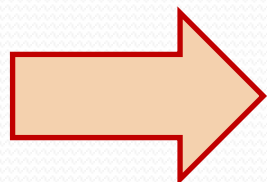
перед пригол. та в кінці слова

- [ei]

- Д.р.укр. *видъ*, *зима*, *ити*, *земли*, *кони*, *краи*
лит. *veidas*, гр. *χειμα* ‘буря’ тощо.

- **Перед голосними [ei]** розпався **на два звуки**: перший залишився в попередньому складі, а другий [i] змінювався на [j] і переходив до наступного складу:
**bëion* → *bëiç* → *bьjç* → ст.-сл. *бьж*, д.р.укр. *бью*

- [au]

[u]

перед приголосними
та в кінці слова.

- [ou]

Напр.: д.р.укр. *другъ*,
туръ, *ухо*, *сухъ*, *сыноу*

- Але! Перед голосними дифтонги [au], [ou] розпалися на два звуки. Напр.: **koцati* → *kowati*, хоч *kiјo* ст.-сл. *ковати* - коуж д.р.укр. *ковати* – кую.

• г) зміни сонантів [r], [l]

-
- У звукосп. [ѣr], [ѣl], [ьr], [ьl], [or], [ol], [er], [el] перед голосними - без змін, перед приголосними – зміни. Після [o], [e] стали набувати складотв. властивості, **самостійно творити склад**:
- *gor-dъ → *go-r-dъ, *ber-gъ → *be-r-gъ; *mol-dъ → *mo-l-dъ; *mel-ko → me-l-ko.
- Після [ѣ], [ь] - **дальша редукція** останніх, складотв. властивість перебравли сонанти, відкриваючи склад:
- *tѣr-gъ → *tr-gъ → tr-gъ; *dѣl-gъ → *d l-gъ; *zѣr-no → z r-no.

• е) розвиток протези

-
- Втрата кінцевих приголосних → міжслівний гіатус (=зіяння), якщо наступне слово починається голосним. Це суперечило закону відкритого складу, бо порушувалася вимога розташування звуків у складі за зростаючою звучністю. Тому тут виникали протетичні.
- Протетичні [w] та [j].
- [w] - перед [y] та [ъ] з [ū], [ǔ].
- Напр.: *wudra → ст.-укр. выдра, лит. údra; *wumę → укр. вим'я; *vuknęti → ст-сл. выкнѣти, укр. навик, звикнути, рос. навик, корінь той же, що в ук-, уч- (наука, учити).
- У слов'янських мовах немає жодного слова, яке б почин. на голосн. з давн. [ū], [ǔ].

- Протетичний [j].

- Розвив. перед [ь], [i], [a], [e], [ɛ].
- Напр.: *ьтє → *jьтѣ, ст.-сл. имѣ, *īl- → *jīl-, чеське jíl “глина”, *eiti → *iti → *jiti → д.р.укр. ити, чеське jíti, лит. eîti, *ęzyкъ → *języкъ → укр. язык тощо. Пор. також укр. яблуко, ягня, я, є, нім. Apfel, лат. agnus, est, лит. aš, esti.
- Увага! Слов'янські слова не починаються на [a], [e] (крім вигуків, сполучників, часток). Автор, атом, адреса, ера, етика – пізніші запозичення.

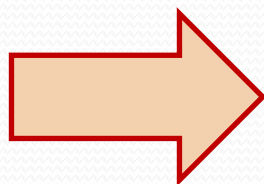
- [j] перед [и] теж виникав, але рано занепадав у протосхідносл. діалектах:
- оугъ (Ізб. 1076), оунъ, оуноша (там же). В інших мовах зберігся, хоча й непослідовно: польське *jupakъ*, *jutro*, чеське *jupí*, слов. *jup*, *jupak*, *juha*, болг. *юг*, *юноша*.
- Укр. *юнак* - запозичене! Часто під впливом ст.-сл.: союз, рос. *юноша* та ін.

• 8. Групи приголосних [dɫ], [tɫ]

-

- [dɫ]

-

[ɫ]

- [tɫ]

-

- Пізніші фонетичні явища праслов'янської мови.
- Зміна відбулася не в усіх прасл. говорах, а лише в східних, на ґрунті яких сформ. східно- і південнослов. групи мов.
- Укр. мило, рало, сало (**mydlo*, **ordlo*, **sadlo*), рос. мыло, рало, сало, болг. сало, рало, с.-х. мѹло, сѧло, рѧло, словен. *rálo*.

- У зах. говорах [dɫ], [tɫ] збереглися: польське *tydło, sadło*; чеське *týdlo, vedla, pletla*.
- Відбулося в час розпаду праслов'янської мовної єдності, але не пізніше VI ст. н.е. Вірменський рукопис VII ст. “Опис хозарської трапези” запозичене *сало* передає без [d]. Процес був живим на ранньому етапі сх.-сл. мов. У час занепаду зредукованих процес перестав діяти. Нові сполучення приголосних спрощенню не піддалися: *сідло, мітла, світло* (із *седьло, метьла, свѣтьло*).

- 9. Приголосні перед голосними переднього ряду
-
- Прасл. мова успадкувала від праіндоєвр. тверді пригол., крім [j], що завжди був палаталізований. Губні і передньояз. перед голосними переднього ряду [ě], [ē], [ī], [ī̄] на ранній стадії мали напівпом'якшену вимову. Після [ē] → [ä] → [ě] та [ī] → [ь], а також виникнення носових голосних напівпом'якшена вимова губних і передньоязикових реалізувалася перед [e], [ě], [i], [ь], [ẽ]: *s'elo, *v'ěra, *b'iti, *m'ěso. Така вимова не мала фонологічного значення.
- Але на слов'янському ґрунті виникли й м'які (не напів-) приголосні (вплив [j] і першої перехідної палаталізації): [dž'], [ž'], [č'], [š'], [z'], r [l'], [n'], [dz'], [c'], [s']. Вони набули фонологічного значення: *s'ila - Н. одн., *pol'a - Р. одн.

• 10. Перебудова фонологічної системи праслов'янської мови

• У системі голосних **замість 22 фонем – 11:**

- [i] (з [i], [ei], [oi], [ai] , [ū]);
- [e] (з [ě], [ǫ]);
- [ě] (з [ē], [oi] , [ai]);
- [ɛ] (з [en], [ьm], [ьn]);
- [ь] (з [ǐ]);
- [o] (з [ǣ], [ǫ]);
- [ɔ] (з [om], [an], [am], [ъm]);
- [ъ] (з [ǔ], [ū]);
- [u] (з [ou], [eu]);
- [y] (з [ū]);
- [a] (з [ā], [ō]).

- Пізній консонантизм: [b], [p], [m], [v], [d], [t], [z], [s], [n], [r], [l], [j], [g], [k], [x], [ž'], [č'], [š'], [n'], [r'], [l'], [z'], [s'], [c']. Також у сх. діал. [dž'], у зах. [d'ž'], півд. [ž'd'], [š't']